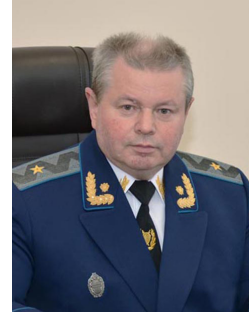

Олександр ТОЛОЧКО

перший проректор
Національної академії прокуратури України,
державний радник юстиції 3 класу,
кандидат юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

УДК 343.12

ГУМАНІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

В сучасних соціальних умовах глобалізуються всі сфери суспільного життя. Правова політика економічно розвинутих країн світу стає дедалі більш транснаціональною, а право – більш уніфікованим. Тому вітчизняна правова система ефективно гуманізується та потребує нової наукової інтерпретації.

Термін «гуманізм» (*humanus*) у сучасних українських словниках тлумачиться як ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність [1, 93].

Саме з таким сутнісним значенням сприймається гуманність в кримінальному процесі, зокрема як: 1) визнання прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження; 2) закріплення цих прав, свобод та інтересів на законодавчому рівні; 3) спрямування кримінальної процесуальної форми самої системи кримінального правосуддя на їх захист; 4) створення відповідної системи гарантій [2, 7].

На підставі зазначеного слід констатувати, що наповнення кримінального процесуального законодавства України гуманістичним змістом полягає в необхідності передбачення на нормативному рівні та запровадження в практику механізмів, які максимально сприяли б реалізації прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Ефективність гуманізації кримінального процесу пов'язана з імплементацією

міжнародних правових стандартів у сфері прав людини, метою, підставами та процедурами обмежень прав людини, а також створенням загальних «наднаціональних» контрольних механізмів їх додержання [3].

Питання адаптації кримінального процесу до міжнародно-правових стандартів досліджувалися у працях Ю.П. Алєніна, С.А. Альперта, В.М. Волженкіної, А.Г. Волеводза, Ю.М. Грошевого, Ю.О. Гурджі, К.Б. Калиновського, О.В. Капліної, М.М. Ковтуна, О.М. Ларіна, В.З. Лукашевича, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, Т.Г. Морщакової, В.П. Нажимова, В.Т. Нора, Г.М. Омеляненка, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорєцького, О.В. Смирнова, Л.Д. Удалової, С.Д. Шестакової, О.Г. Шило, М.Є. Шумила та інших учених. Оновлення кримінального процесуального законодавства потребує подальшого наукового осмислення зазначеної проблематики.

Метою статті є визначення гуманізаційних ознак сучасної моделі кримінального процесу України та тенденцій зближення національних процесуальних систем європейських країн загального та континентального права.

Процес адаптації кримінального процесуального законодавства до міжнародно-правових стандартів і взаємопроникнення процесуальних інститутів розвинутих національних правових систем має об'єктивний характер і відбувається двома способами. По-перше, це запозичення окремих

процесуальних інститутів з іншої правової системи, а по-друге, системна зміна кримінального процесу.

У зазначеному контексті порівняння українського кримінального процесу з таким процесом у західних країнах вбачається особливо значущим. Кримінальний процес Англії та Уельсу, США, Німеччини, Франції й України – це конкретні процесуальні системи, що склалися в результаті тривалого історичного розвитку. На теоретичному рівні порівняння вони типізуються шляхом виділення спільних істотних ознак і класифікуються на підставі типових подібностей та відмінностей. До таких ознак у доктрині традиційно належать: наявність або відсутність кодифікації, переважання закону над прецедентом або прецеденту над законом, пріоритет матеріального чи процесуального права, використання розшукового або змагального методу, переважання публічно-правових або приватно-правових інтересів, поширеність ієрархічних або однорангових процесуальних відносин. За такими ознаками кримінальний процес Німеччини та Франції відносять до континентального (романо-германського) типу; кримінальний процес США, Англії і Уельсу – до англосаксонського (англо-американського) типу [4, 27].

У сучасних умовах основоположне значення типологічних ознак кримінального процесу змінилося. Практично не має фундаментального характеру така ознака, як відсутність або наявність кодифікації, оскільки в усіх без винятку країнах законодавство систематизоване: консолідоване – в країнах загального права і кодифіковане – в країнах континентального права. Визнання країнами злочинності як соціального явища змінило роль і пріоритет матеріального та процесуального права, оскільки покарання правопорушників та захист прав і свобод обвинуваченого вважаються однаково важливими. Інші ознаки зберігають своє значення, хоча не є фундаментальними, як раніше.

Визнання пріоритетності міжнародно-правових актів над національним законодавством країн та юрисдикції міжнародних судових установ призводить до конвергенції національних правових систем. З одного

боку, в країнах загального права поширюється прийняття законів, а з другого, в країнах континентального права здійснюється визнання прецеденту (точніше, квазіпрецеденту) джерелом права. Поступово змінюється професійне праворозуміння правознавців [5, 41–51].

Процес використання розшукового або змагального методів у досудовому провадженні також зазнав змін. У країнах континентального права сфера застосування розшукового методу поступово звужується, натомість поширюється змагальний метод. Використання змагального методу в судовому провадженні у цих країнах суттєво наблизилося до країн загального права. Однак з урахуванням особливого становища суду (слідчого судді) в кримінальному процесі й зважаючи на тенденцію до розширення змагального методу, цей розподіл залишається актуальним.

Подібний поділ відбувається за ознакою поширеності ієрархічних або однорангових процесуальних відносин: перші переважають у країнах континентального права, другі – у країнах загального права. Інакше кажучи, глибокі міжтипові відмінності зберігаються (на рівні методів функціонування), і тому злиття кримінального процесу в один тип, так само як і домінування одного типу процесу над іншим, у найближчій історичній перспективі навряд чи можна чекати.

Сучасний вітчизняний кримінальний процес належить до континентального типу. Разом із тим слід визнати наявність у ньому процесуальних інститутів, які за своєю правовою природою наближені до англо-американської системи судочинства. У зв'язку із цим ще при обговоренні проекту нового Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) висловлювалися думки про те, що законопроект кардинально змінює саму модель (тип) вітчизняного кримінального судочинства із традиційної змішаної (континентальної) на повністю змагальну англо-американського зразка [6, 34–40].

Таке твердження зумовлене двома чинниками: 1) зовні змагальним характером багатьох новел законодавця, що сприймаються як відмова від встановлення істини, і складається враження про наближення

українського кримінального процесу до англосаксонського типу судочинства; 2) психологічною неготовністю більшості правозастосовників до суттєвих нововведень, особливо таких, як початок кримінального провадження, скасування інституту додаткового розслідування, процесуалізація оперативно-розшукових заходів у вигляді проведення негласних слідчих (розшукових) дій; запровадження інституту угод про примирення та визнання винуватості тощо.

В юридичній літературі така позиція зазнала справедливої критики [7, 82–88]. Дійсно, український кримінальний процес став більш змагальним по суті, оскільки він ґрунтується на ліберальних положеннях міжнародно-правових стандартів, практиці Європейського суду з прав людини та сучасній доктрині.

Конкретніші аргументи на користь цього наступні: 1) зменшилася роль суду у витребуванні доказів; 2) сторони отримали право визначати порядок дослідження доказів; 3) свідки за характером інформації, яку вони надають, відносяться або до сторони обвинувачення, або до сторони захисту; 4) слідчий суддя вирішує питання щодо обрання всіх запобіжних заходів; 5) суд не може досліджувати свідчення, отримані в ході досудового слідства, без згоди сторін; 6) інститут додаткового розслідування скасовано; 7) передбачено проведення попереднього слухання за участю сторін і можливість виключення доказів.

Більше того, «нова правова ідеологія» КПК України спрямована на його гуманізацію, зокрема обмеження дій державних органів та розширення прав підозрюваних (обвинувачених) і потерпілих, надання додаткових гарантій захисту їх законних інтересів. У цьому аспекті КПК України відрізняється від КПК ФРН і КПК Франції, які навіть на сьогодні не наділяють обвинувачених, їхніх захисників і потерпілих таким обсягом процесуальних прав і відповідних гарантій, як вітчизняне законодавство. Те саме можна зазначити про англійський та американський кримінальні процеси. Їх безсумнівно змагальна конструкція судового провадження в принципі не передбачає подібного розширення змагальних засад у досудовому провадженні.

Однак, на нашу думку, зміни, що відбулися, не вплинули на істотні типологічні риси вітчизняного кримінального процесу. Зрозуміло, що це ще не класична змагальність англо-американського зразка. Зокрема, слідчий і прокурор не перестали бути суб'єктами, відповідальними за всебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінальної справи (ст. 9 КПК України). Прокурор продовжує здійснювати наглядову функцію у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтриманням обвинувачення у суді. Суд не перетворився на пасивного арбітра, що розв'язує правовий спір між сторонами або без оцінки доказів затверджує угоду про визнання вини (при особливому порядку судового розгляду).

Внаслідок реформування українського кримінального процесу виявилися протиріччя між високими правовими стандартами запроваджених процесуальних новел і практикою їх реалізації. Здебільшого причиною цього є архаїчність правового мислення правозастосовників.

Оновлення вітчизняного кримінального процесу в Україні відбувається поступово, з орієнтуванням на європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини. Напрями реформування в цілому збігаються з тими, за якими змінювався вітчизняний кримінальний процес: розширення прав підозрюваного (обвинуваченого) і потерпілого, посилення судового контролю у досудовому провадженні й процесуальній конфронтаційності сторін у судовому провадженні. Але рух у цих напрямках відбувається вкрай обережно. Практично не змінилося становище суду. Не відбулося й істотного розширення прав недержавних учасників процесу.

При цьому слід пам'ятати, що нововведення, якщо вони не підтримуються економічно, політично й організаційно, не будуть сприйняті практикою і можуть негативно впливати на ефективність протидії злочинності.

Ідеї змагальності та процедурної рівності сторін були втілені в життя і розвинулися як стійка система цінностей у країнах загального права. Як найбільш загальні цін-

ності вони цілком прийнятні й для країн континентального права, але виникли в іншому правовому середовищі, що передбачає принципово інші способи їх реалізації. Звідси виникає й необхідність пошуку такого шляху розвитку, коли фундаментальні права і свободи поважалися б, але кримінальний процес докорінно не змінювався. Тому в країнах континентальної системи права удосконалення процесуальної форми більшою мірою здійснюється за допомогою гуманізації процесуально-правової політики, ефективного процесуального контролю за додержанням прав людини, реальної відповідності правозастосовників високим професійним та етичним стандартам. Зрештою, якщо суспільство здатне гарантувати таку роботу своїх правоохоронних органів, за якої до обвинувачених ставляться гуманно, не допускається засудження невинних і забезпечується справедливе покарання винних або відновне правосуддя, то воно може дозволити собі існування такого типу кримінального процесу [8, 6].

Ось чому при здійсненні моніторингу застосування КПК України необхідно акцентувати увагу на формально-правових характеристиках реалізації положень законодавства та на причинах, через які вони не застосовуються, а також на перспективах їх запровадження.

Науково обґрунтовано, що сучасний вітчизняний кримінальний процес перебуває на стадії зближення з іншими типами процесуальних систем. Це, на наш погляд, переконливо демонструють основні напрями процесуальної політики сучасних держав: додержання та захист прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого); соціальна підтримка підозрюваного (обвинуваченого); соціальна підтримка потерпілого; раціональність та ефективність кримінального провадження; примирення. Кожна із цих складових має певні ознаки, які відображають перспективу і певну практику реалізації кожного напрямку. У своїй сукупності ознаки вказують на наявність у кримінальному процесі всіх порівнюваних країн єдиної ціннісної основи, зумовленої спільністю соціальної та правової природи кримінального процесу [8, 84].

Оцінюючи реалізацію кримінально-процесуальних напрямів, не можна не

відзначити того, що всі вони по-різному втілюються в життя і виявляють себе на практиці у вигляді тенденцій. Вони системно взаємопроникають та впливають одна на одну. Однак при цьому вони в жодному разі не повинні протиставлятися або бути взаємозамінними. Так, захоплення лише ідеями відновного правосуддя загрожує небезпекою послаблення протидії злочинності, оскільки призводить до створення юстиції без процесу, здатної максимально враховувати інтереси потерпілих (жертв) і обвинувачених, але не спроможної тією ж мірою забезпечувати підтримання громадського порядку. Наведене означає не відмову від посилення захисту прав підозрюваного (обвинуваченого), а лише те, що реформування кримінального процесу має здійснюватися і в формально-правовому, і в соціально-політичному аспектах.

Не менш небезпечним є підхід, за якого з кримінальної процесуальної сфери виключаються всі заходи соціального впливу, крім кримінально-правового реагування. Все зводиться лише до однієї каральної моделі. Такий метод призводить до дегуманізації кримінального процесу, ігнорування особистих інтересів потерпілих і обвинувачених, підпорядкування кримінального процесу тільки меті покарання, а отже, до експансії класичної кримінальної репресії. Тому не випадково такою помітною є модернізація напряму кримінального переслідування. Це проявляється у визнанні неефективності суворого кримінального покарання; відмові в багатьох країнах світу від смертної кари за кримінальне правопорушення; розширенні альтернативних позбавленню волі заходів кримінально-правового впливу (штрафи, громадські роботи тощо); декриміналізації малозначних правопорушень; сприйнятті важливості дотримання прав і свобод обвинувачених, а також урахування інтересів потерпілих. У більшості європейських країн вибір зроблений на користь ліберального підходу, коли методи кримінального переслідування обвинувачених супроводжуються помірними обмеженнями їхніх прав.

Певною мірою виявилася неуспішною соціальна підтримка потерпілих, яка насправді не сприяла досягненню бажаного

результату – розвитку позитивних відносин між підозрюваним (обвинуваченим) і потерпілим.

Навіть з точки зору компенсування провини держави перед жертвою за її нездатність захистити від злочинів, у багатьох країнах цей напрям виявив цілу низку слабких місць, таких як:

- надання допомоги обмеженій категорії потерпілих (переважно від насильницьких злочинів);

- залежність становища потерпілих від офіційних рішень відповідних установ соціального захисту;

- недостатня інформованість потерпілих про наявність спеціальних інститутів та умови їх підтримки;

- використання як критерію соціальної підтримки потерпілих політичної доцільності [9, 57].

Інститут примирення, незважаючи на його відносно популярність та поширеність, також характеризується певними недоліками, пов'язаними з тим, що на практиці в деяких випадках потреби потерпілих відсуваються на другий план по відношенню до потреб обвинувачених. У правозастосовній практиці низки країн потерпілі іноді навіть зазнають тиску з метою забезпечення їх участі у посередництві на користь обвинуваченого. Крім того, неможливо достатньою мірою врахувати соціальне й моральне значення злочинів для всього суспільства.

Таким чином, можемо дійти наступних висновків:

- кримінальне судочинство всіх країн перебуває в процесі соціального, а не формально-правового зближення;

- злиття в один тип, так само, як і домінування однієї системи судочинства над іншою, на сьогодні неможливі через культурно-історичні причини (це означає втрату національної ідентичності);

- суттєві (міжтипові) відмінності зберігаються тільки на функціональному рівні;

- загальна філософія кримінального процесу (міжнародні визнані принципи, стан-

дарту правосуддя тощо) не здатна сприяти усуненню цих відмінностей. Вони з'явилися в результаті історичної еволюції кожної системи судочинства, мають природний характер, забезпечують цілісність системи, але не перешкоджають інтеграційним процесам на міжнародно-правовому рівні;

- ефективність протидії злочинності, рівень захисту прав і свобод людини не перебувають у прямій залежності від типових або видових відмінностей кримінального процесу. Обидві процесуальні системи зорієнтовані на дотримання і захист прав людини, потребують належної правової процедури (процесуальної справедливості) та вимагають виявлення винних у вчиненні злочину і їх покарання (матеріальної справедливості);

- поява спільних кримінально-процесуальних інститутів, можливо, незалежна від таких відмінностей і здатна впливати на зближення національних кримінально-процесуальних правових систем на рівні цілей і засад (принципів).

Правовим підґрунтям для зближення кримінально-процесуальних систем є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини. Можна стверджувати, що кримінальний процес європейських держав об'єднує єдина правова філософія, заснована на таких загальнолюдських цінностях:

- право на гідне поводження (заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність людини, поводження);

- право на: свободу та особисту недоторканність (на особисту свободу, недоторканність людини, повагу до особистого життя, недоторканність житла, захист інформації особистого характеру);

- рівність усіх перед законом та заборона дискримінації;

- справедливість правосуддя (право на ефективні засоби правового захисту, реальний доступ до суду, презумпція невинуватості, право обвинуваченого на правову допомогу тощо).

Список використаних джерел:

1. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – 2-ге вид., виправл. – К.: Аконті, 2007. – Т. 1: А–К. – 927 с.
2. *Пепеляев С.Г.* Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / С.Г. Пепеляев. – К., 2005. – 17 с.
3. *Волеводз А.Г.* Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса / А.Г. Волеводз. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 528 с.
4. *Бахин С.В.* Сотрудничество государств по сближению национальных правовых систем (унификация и гармонизация права): автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право; европейское право» / С.В. Бахин. – СПб., 2003. – 46 с.
5. *Семухина О.Б.* Типология уголовного процесса и деятельность суда в рамках обвинительного и состязательного типов уголовного процесса: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.Б. Семухина. – Томск, 2003. – 216 с.
6. *Півненко В.* Проект нового Кримінально-процесуального кодексу України: невдачі і прорахунки / В. Півненко // Вісник прокуратури. – 2010. – № 11. – С. 34–40.
7. *Лобойко Л.* Про «ворогів» українського кримінального процесу / Л. Лобойко // Вісник прокуратури. – 2011. – № 3. – С. 82–88.
8. *Марченко М.Н.* Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М.: ООО «Городец-издат», 2002. – 1068 с.

Олександр ТОЛОЧКО

ГУМАНІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

У статті досліджено особливості гуманізації кримінального процесу України, що ґрунтується на єдиній правовій ідеології, основою якої є визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей, гарантування реалізації процесуальних прав обвинуваченого та потерпілого, а також стандартизація процесуальних повноважень державних органів щодо обмеження прав учасників кримінального провадження.

Ключові слова: гуманізація; кримінальний процес; конвергенція процесуальних систем.

Александр ТОЛОЧКО

ГУМАНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ МОДЕЛИ
УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА УКРАИНЫ

В статье исследованы особенности гуманизации уголовного процесса Украины, основанной на единой правовой идеологии, согласно которой признается приоритетность общечеловеческих ценностей, гарантируется эффективная реализация процессуальных прав обвиняемого и потерпевшего, а также стандартизация процессуальных полномочий государственных органов по ограничению прав участников уголовного производства.

Ключевые слова: гуманизация; уголовный процесс; конвергенция процессуальных систем.

HUMANIZATION OF CURRENT CRIMINAL PROCEDURE MODEL IN UKRAINE

This article presents the study of the peculiarities of criminal procedure humanization in Ukraine. The author states that mentioned process is based on two main constituent parts. The first one is the common legal ideology that recognizes the priority of panhuman values and grants the effective realization of procedural rights of an accused and a victim. And the second one is standardization of procedural powers of state authorities concerning restraining the rights of the

Keywords: humanization; criminal procedure; convergence of criminal systems.

